

ANNA DĄBROWSKA
Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Pawilony gościnne w zespole pałacowym w Choroszczy: historia, stan obecny i plany na przyszłość

Wśród licznych decyzji podjętych przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 2019 r. była również ta o wpisaniu do rejestru zabytków wschodniego pawilonu gościnnego przy pałacu Branickich w Choroszczy¹. Tym sposobem ostatni obiekt z dawnego osiemnastowiecznego założenia pałacowo-parkowego uzyskał pełną ochronę konserwatorską, którą sam pałac i park objęte zostały już w 1956 r.²

1. Widok na pałac i pawilon z lotu ptaka. Fot. A. Dąbrowska, 2015
Bird's-eye view of the palace and pavilion. Photo by A. Dąbrowska, 2015

Ten niewielki piętrowy budynek na rzucie kwadratu, przykryty namiotowym dachem, obecnie tylko wymiarami nawiązuje do pierwotnego reprezentacyjnego pawilonu, dzielił on bowiem zmienne i często dramatyczne losy całego zespołu pałacowego³. Choroską rezydencję, chociaż niezbyt rozległą, należy zaliczyć do najbardziej cennych rozwiązań swojej epoki. Jej początki sięgają lat dwudziestych XVIII w., kiedy to ówczesny właściciel tych włości, późniejszy hetman wielki koronny i kasztelan krakowski Jan Klemens Branicki (1689–1771) rozpoczął nieopodal miasta budowę pałacyku myśliwskiego. Z czasem malowniczo położony „domek wiejski”⁴ rozbudował w cały zespół letniej rezydencji.

W kolejnym etapie, oprócz przekształcenia kompozycji ogrodowej, wzniesiono dwa pawilony gościnne symetrycznie flankujące pałac. Jesienią 1753 r. położono ich fundamenty, a w 1756 r. zakończono prace nad aranżacją wnętrza. W następnym roku Branicki zarządził rozbiórkę będącego w złym stanie technicznym pałacu i postawienie na tym samym miejscu nowego, będącego – z drobnymi poprawkami – kopią poprzedniego⁵. Na czas odbudowy głównego gmachu pawilony przejęły w znacznej mierze jego funkcje reprezentacyjne⁶. Prace nad rozbudową rezydencji kontynuowano w latach 1760–1763 – postawiono wtedy dwie duże oficyny: gościnną oraz kuchenną, mieszczącą między innymi obszerną jadalnię. Całe założenie uzupełniały dwa budynki po obu stronach bramy wjazdowej: kordegarda i domek gospodarza. W efekcie zespół pałacowy składał się z siedmiu budynków wkomponowanych w park wzorowany na modnych ówczesnie ogrodach francuskich.

Ukończenie oficyn zbiegło się w czasie z upadkiem politycznych planów hetmana i zaprzestaniem dalszych inwestycji. Inwentarz sporządzony po śmierci Branickiego w 1772 r.⁷ opisuje zatem wygląd pawilonów w ich pierwotnym kształcie⁸:

Pawilon stojący po prawej ręce idąc od pałacu. Przychodząc do Pawilonu Schody kamienne o dwu gradusach – Drzwi duże do sionek podwojne, – w Sionkach posadzka z marmuru Szarego z Czerwonawym, po lewej ręce Schody na górę drewniane z balaskami drewnianymi szaro malowanymi, przy schodach Okno nad kanał – prosto ode Drzwi wchodząc do sieni ku prawej ręce Schowanie na drewna pod schodami – po Prawej ręce Drzwi do Przedpokoju ze Szrodka z listewkami połączanymi – Przed Pokoim posadzka wysadzana dębowa woskowana, Lamberia z listewkami połączanymi, Ornamenta połączane Obicie z Dymy białe nawielniane Tureckie z kwiatami wyszywanymi. Lisztwy u obicia z robotą snycerską połączaną. Plafon z malowaną Saladynowo, Sztukaterią, po rogach ptaki malowane, nad dwoma Drzwiami, Ptaki olejno malowane w ramach Snycerskiej roboty – okien dwa iedne na przeciw Drzwi do Garderobki a drugie po prawej ręce na ogród, – po lewej ręce w niszy piec Saski – Obrazków siedem – Po lewej ręce naprzeciw okna Drzwi podwojne do Pokoju z listewkami połączanymi z obu stron – W Pokoju posadzka Sadzona dębowa woskowana, Lamberia, w niej lisztwy y wszystkie ornamenta połączane, plafon ze sztukaterią Saladynowo-malowaną po rogach dzieci kolorami malowane, Obicie takie iak przed Pokoim – okno po prawej ręce do Ogródka iedne – Po lewej

ręce ode Drzwi z przedPokoju. Komin Kamienny Szaro malowany. – Obrazów nade Drzwiami y Kominem oleyno malowanych cztery, – Drzwi do Pasażyku do Garderoby pojedyncze, – Garderoba z podłogą sosnową z Krzyżem dębowym, lamberya Szaro malowana, obicie w Pasażyku y Harderobie na płótnie białym granatowo drukowane. – przy łóżku Okno na Dziedziniec – przy Drzwiach do Sieni idąc, Komin w murze – Drzwi z Garderoby do Sieni, – ze Drzwi wychodząc po prawey ręce schowanie na drewnka – Drugie Piętro Pawilonu. – naprzeciw Schodów Okno duże na ogród – za tym oknem balaski drewniane y ieden poszrodku Żelazny Szaromalowane po prawey ręce okno na Dziedziniec – Sciany al fresco malowane polewey ręce Drzwi do przedpokoju pojedyncze – w Przedpokoju posadzka dębowa wysadzana woskowana. Lamberya w niey lisztewki y ornamenta pozłacane, Obicie papierowe Chinskie – lisztwy u obicia białe pozłacane. Plafon z saladynowa malowaną Sztukaterią, po rogach sztukateryi ptaki malowane. Okien dwa iedno proste Drzwi na ogródek Drugie, po prawey rece na Ogród, – za Oknami balaski drewniane z iednym na szrodku żelaznym, Szaromalowane – nad Dwoma Drzwiami ptaki oleyno malowane – Piec saski – Drzwi pojedyncze do Pokoju – Posadzka w Pokoju Dębowa wysadzana woskowana, Lamberya, lisztwy u obicia, okno y Firanki u okna, takie zewszystkim jak przedPokojem. Plafon ze Sztukaterią Saladynowo malowaną po rogach Sztukateryi

Dzieci malowane. - -

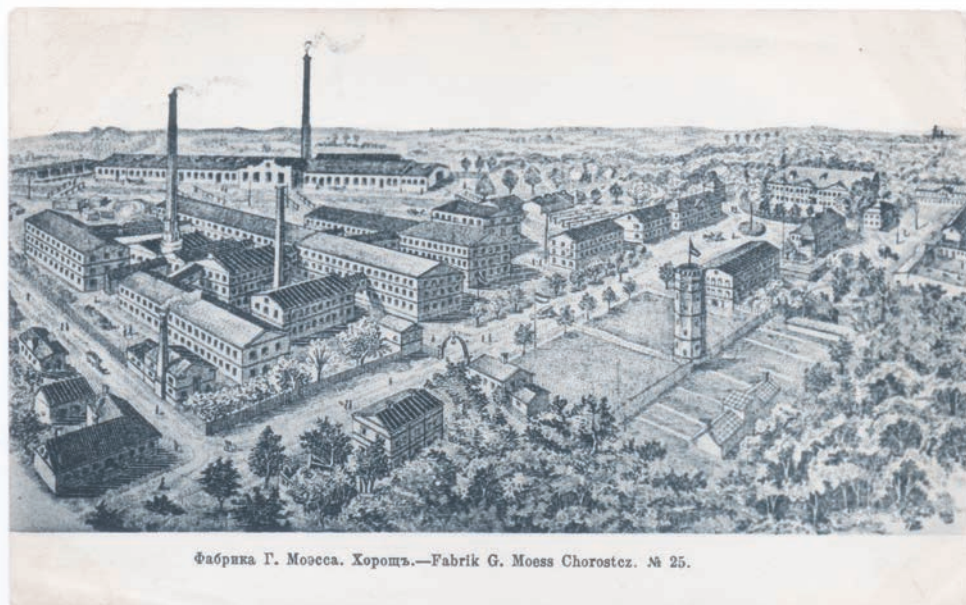
Po lewey ręce przy Drzwiach z Przedpokoju Komin kamienny Szro malowany. – z obu stron łóżka nad Drzwiami do Garderoby y nad faszewmi ptaki oleyno malowane, - Drzwi z Pokoju do pasażyku do Garderoby pojedyncze – W Garderobie posadzka sosnowa z krzyżem dębowym lamberya szaro malowana w pasażyku y Garderobie obicie drukowane – Okno na Dziedziniec iedno – Komin w murze, – Wychodząc z Garderoby nad Schody Drzwi – na dole Pawilonu tego u trzech okien – do wychodzenia na ogród gradusy kamienne, od kanału przy Pawilonie, idąc do Oficyny drzwiczki pojedyncze ze Sztakietowy drewnianych zielono malowane, na zawiasach żelaznych.

Pawilon stojący po lewey ręce idąc od pałacu. Idąc do tego Pawilonu od Pałacu mostek przez kanał drewniany z balaskami drewnianymi szaro-malowanymi, – Przychodząc do Pawilonu Schodki kamienne o dwu gradusach. – Drzwi pierwsze do Sieni duże podwoyne – Wszedłszy do Sieni posadzka z marmuru szarego y czerwonego – Po prawey ręce Schody na górę drewniane z balaskami drewnianymi szaro malowanymi, przy schodach okno nad kanał, – po lewey ręce Drzwi podwoyne, do Sali tego Pawilonu, – W Tey Sali posadzka wysadzana dębowa Woskowana, Sciany boazerowane zlisztewkami y ornamentami pozłacanymi, – Plafon biały na nim Sztukaterya z kwiatków malowanych z osobami porogach plafonu malowanymi. – po prawey ręce ode Drzwi we szrodku sciany Komin kamienny szaromalowany – naprzeciw Komina, Okien na ogród trzy, y takichże iedno polewey ręce a drugie po prawey na ogród. dwa – Po prawey ręce komina Drzwi Falszywe – Powra-

caiąc z Sali dosieni, po lewey ręce / na przeciw wielkich Drzwi do sieni Drzwi do Skarbczyku – W Skarbczyku podłoga sosnowa z krzyżem dębowym, ściany od spodu obite terciami niemalowanem. Okno nad kanał – Drugie Piętro Pawilonu. Wszedłszy na górę – prosto Schodów Okno na ogród duże – za oknem balaski drewniane – Szaro malowane. Po lewey ręce na kanał okno – Po prawey ręce Drzwi pojedyncze do Przed-Pokoju – w Przedpokoju posadzka wysadzana Dębowa woskowana, lsztewki u Lamberyi y Ornamenta pozłacane, Obicie z Materyi Tureckiej w pasy – plafon ze sztukaterią Saladynowo-malowaną, z ptakami po rogach. – gliniany piec Saski – Okien dwa, iedno naprzeciw drzwi na Ogród, drugie po lewey ręce także na Ogród, – Za oknami balaski drewniane, – Po prawey ręce naprzeciw okna Drzwi pojedyncze do Pokoju – W Pokoju posadzka wysadzana dębowa – Plafon ze Sztukaterią Saladynowo malowaną, ze zwierzętami różnemi po rogach malowanemi. – Okien dwa na Ogród, – za oknami balaski drewniane – naprzeciw okien Komin Kamienny szaro malowany, – Drzwi pojedyncze do Garderoby – W Garderobie posadzka Sosnowa z Krzyżem dębowym Lamberya szara, plafon biały, Obicie płócienne na dnie Saladynowym Zielono drukowane, Okno na Dziedziniec – Komin Murowany – wychodząc z garderoby Drzwi nad Schody, – Powróciwszy z Pawilonu do Ogrodu – przy trzech oknach od Ogrodu Schody o dwu gradusach kamienne przez cały Pawilon ciągnące się z bokami, po dwóch pobocznych od Sali Oknach do Schodzenia gradusy kamienne, po iednym u każdego idąc z pawilonu nad kanałem ku oficyny Drzwiczki po podwoyne z zawiaskami żelaznemi ze Sztakiekików drewnianych zielonomalowanych, które się ciągną od obydwu Pawilonów do Mostu murowanego przy którym Szulerhauzów szaro-malowanych dwa.

Lata dożywotniego użytkowania dóbr choroskich przez wdowę po hetmanie – Izabelę z Poniatowskich (1730–1808) – zapewniły trwanie kompleksu w niezmienionej formie⁹. Po latach zaniedbania ze strony kolejnych spadkobierców kolejni właściciele – Moesowie przebudowali pałac, wzniesli nowe budynki gospodarcze, a na terenie dawnego folwarku stworzyli wielką osadę przemysłową. Po 1840 r. w pawilonach mieściły się biura i mieszkania urzędników fabrycznych¹⁰. Wiązało się to z koniecznością dostosowania budynków, wcześniej wykorzystywanych tylko w okresie letnim, do całorocznego funkcjonowania. W efekcie przebudowy zmianie uległ zarówno układ wnętrza, jak i wygląd elewacji¹¹. Kres świetności założenia fabryczno-rezydencjalnego położył wybuch I wojny światowej. W 1915 r. wycofujące się wojska rosyjskie wysadziły w powietrze pałac, pawilony, oficyny i główne budynki fabryczne, dzieła zaś zniszczenia dopełnił pożar.

W okresie międzywojennym, po nieudanych próbach wznowienia produkcji włókienniczej, w 1930 r. w zaadaptowanych halach fabrycznych otwarto szpital psychiatryczny, który stał się użytkownikiem całości dawnego zespołu pałacowo-parkowego¹². Z zapisów orzeczenia szacunkowego towarzyszącego sprzedaży¹³ wynika, że z obydwu pawilonów zachowały się jedynie piętrowe mury i kominy. W 1937 r. budynek wschodni odbudowano w obecnym kształcie, zachodni pozostawiając w ruinie¹⁴. W trakcie II wojny światowej w zabudowaniach szpitalnych

Фабрика Г. Моесса. Хоростъ.—Fabrik G. Moess Chorostetz. № 25.

2. Widok fabryki sprzed rozbudowy w latach dziewięćdziesiątych XX w. Wyd. Szerer, Nabgolts i ka, Moskwa 1904, zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku
View of the factory prior to its expansion in the 1990s, publ. by Sherer, Nabgolts and Co., Moscow 1904. From the collection of the Białystok History Museum

stacjonowali sowieccy żołnierze, a po zmianie okupanta zorganizowano tu obóz dla kilku tysięcy jeńców wojennych. Po wyzwoleniu i reaktywacji szpitala ocalały budynek wschodniego pawilonu służył na potrzeby pracowników przyszpitalnego gospodarstwa rolnego¹⁵. W bezpośrednim sąsiedztwie powstały nowe budynki gospodarcze, w których rozpoczęto hodowlę zwierząt.

W latach sześćdziesiątych XX w. rozpoczęto odbudowę pałacu na podstawie osiemnastowiecznych rysunków pomiarowych. Po zakończeniu prac budowlanych w zrekonstruowanych pomieszczeniach znalazło siedzibę Muzeum Wnętrz Pałacowych. Pawilon i stajnie oraz budynki gospodarcze użytkowane były przez szpital aż do 2003 r., i dopiero w 2005 r. właścicielem całej nieruchomości stało się Muzeum Podlaskie w Białymstoku¹⁶.

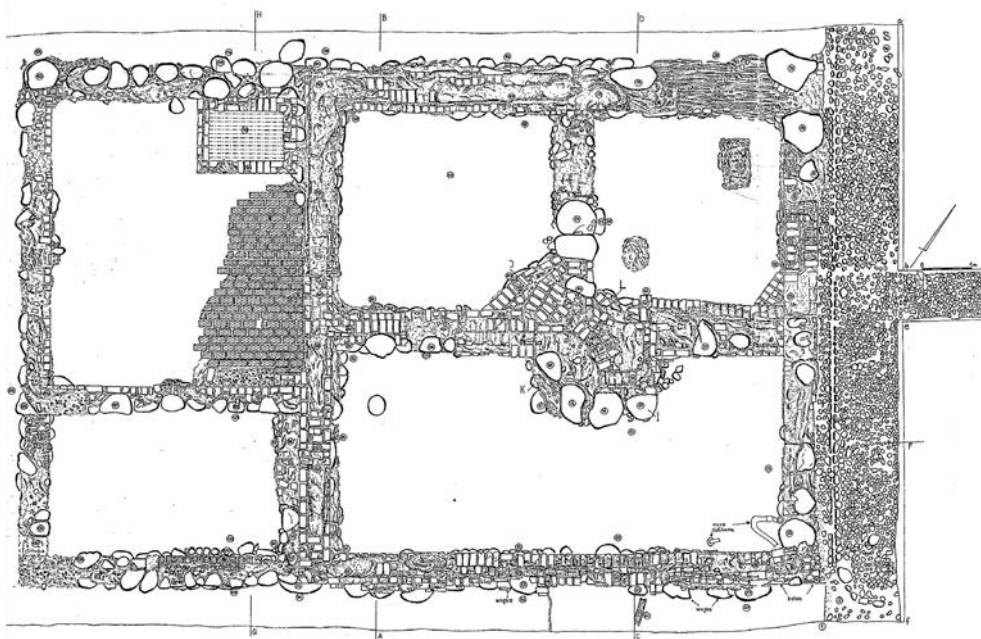
3. Pawilon wschodni, elewacja południowa, stan obecny.

Fot. A. Dąbrowska, 2019

East Pavilion, southern façade, present condition. Photo by A. Dąbrowska, 2019

Pawilon wschodni dzisiaj to dwukondygnacyjny murowany budynek założony na planie kwadratu¹⁷, przykryty czterospadowym dachem z asymetrycznie umieszczonym kominem. We wnętrzach nie zachowały się żadne ślady oryginalnej dekoracji malarskiej¹⁸ i sztukatorskiej, w kondygnacji parteru zwraca uwagę wyokrąglenie naroży występujące w punkcie styku ścian szczytowych i dwóch ścian wewnętrznych. Pierwotny trójosiowy podział kompozycji każdej z elewacji od strony wschodniej¹⁹ został zaburzony z powodu nieprzemyślanej przebudowy. W trzech elewacjach występuje podział pionowy w postaci trzech płytek, wykonanych w tynku płycin długości dwóch kondygnacji. Widoczne na wcześniejszych zdjęciach nieliczne pozostałości dawnej dekoracji architektonicznej, profile zewnętrznych parapetów i gzymsu cokołowego dziś w zasadzie nie istnieją. Spod późniejszych przemalowań przebijają ślady wcześniejszej kolorystyki²⁰. Obiekt obecnie jest wyłączony z użytkowania z powodu złego stanu technicznego i wymaga pilnych prac konserwatorskich.

4. Rzut poziomy reliktów pawilonu zachodniego z badań w 2001 r.
Plan view of the relics of the West Pavilion from the 2001 studies

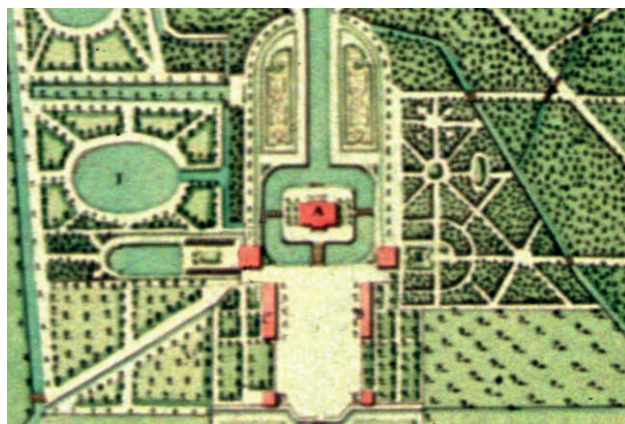
W 2001 r. w wyniku archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych przez ekspedycję Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wspólnie z archeologami Muzeum Podlaskiego w Białymstoku zlokalizowano pozostałości pawilonu zachodniego. Zachowały się tylko fragmenty ściany południowej do wysokości 40 cm i grubości 60 cm. W obrębie bryły czytelne są trzy pomieszczenia i szeroka ława fundamentowa będąca podstawą komina²¹.

Wyniki badań archeologicznych przyziemia dostarczyły wskazówek, że niektóre ściany wewnętrzne (między pokojami a garderobami) wykonane zostały z drewna.

Dla przywrócenia charakteru dawnej letniej rezydencji magnackiej niezwykle istotna jest nie tylko renowacja istniejącego pawilonu wschodniego, ale też rekonstrukcja drugiego, symetrycznie flankującego pałac od strony zachodniej. Podjęta w latach sześćdziesiątych XX w. decyzja o odbudowie pałacu w jego osiemnastowiecznym kształcie determinuje automatycznie, aby wszystkie kolejne prace renowacyjne były spójne z tym okresem historii rezydencji.

Rekonstrukcja pierwotnego wyglądu pawilonów z powodu szczątkowych źródeł archiwalnych nastręcza sporo trudności²². Nie są znane żadne rysunki przedstawiające widoki, rzuty czy też elementy wystroju architektonicznego obydwu budynków. Nieco informacji można odnaleźć w ogromnej korespondencji Branickiego, są one jednak bardzo fragmentaryczne. Swoiste osiemnastowieczne pojmowanie mecenatu artystycznego, w którym na pierwszym miejscu stawiany był fundator, a nie artysta, sprawiło, że trudno nawet jednoznacznie ustalić autora projektu obydwu budynków. Być może był to architekt Jan Zygmunt Deybel lub pułkownik Jan Henryk Klemm, architekt i jeden z głównych doradców artystycznych hetmana Branickiego a zarazem jego podkomendny²³. Na możliwość ewentualnego autorstwa Klemma zdaje się wskazywać fakt, iż do niego należał nadzór nad wszelkimi pracami w Choroszczy²⁴.

5. Fragment planu założenia
w Choroszczy, P. Ricaud de Tirregaille,
lata pięćdziesiąte XVIII w., Bibliothèque
Nationale de France [w:] *Letnia rezydencja
Jana Klemensa Branickiego w Choroszczy –
materiały informacyjne*, Ośrodek Ochrony
Zabytkowego Krajobrazu 2000
**Fragment of the landscaping in
Choroszcz, P. Ricaud de Tirregaille,
1750s, Bibliothèque Nationale de France,
after *Letnia rezydencja Jana Klemensa
Branickiego w Choroszczy – materiały
informacyjne*, Ośrodek Ochrony
Zabytkowego Krajobrazu 2000**

Głównym źródłem pisanim dotyczącym rezydencji w Choroszczy w XVIII w. pozostaje zatem inwentarz sporządzony po śmierci Branickiego, ale umieszczony tam raport koncentruje się przede wszystkim na podziałach i wystroju wewnątrz. Ten enigmatyczny opis, w którym strony świata określone zostały poprzez odniesienie do sąsiedztwa budynków, przy braku jakichkolwiek źródeł ikonograficznych z epoki bywa niekiedy mylący. Otoczenie pawilonów zostało znacznie przekształcone²⁵ i określenia: „okno na kanał”, „na ogród”, „na dziedzińiec” stają się zrozumiałe dopiero w zestawieniu z planem rezydencji autorstwa Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a z lat pięćdziesiątych XVIII w.²⁶ Chociaż nie jest to rysunek inwentaryzacyjny, lecz jeden z licznych niegdyś projektów²⁷, to zestawienie

go z opisem w inwentarzu pozwala na lokalizację konkretnych pomieszczeń oraz rekonstrukcję rzutów i elewacji obydwu pawilonów.

6. Oficyna gościnna z widocznym za nią wschodnim pawilonem,
fot. Deresz (?), ok. 1910, Teki Glinki (TG)
Guest annexe with the East Pavilion visible behind it.
Photo by Deresz (?), ca. 1910, TG

7. Jeden z pawilonów
gościnnych po zniszczeniach
wojennych. Fot. J. Glinka,
lata trzydzieste XX w., TG
**One of the guest pavilions
after wartime destruction.**
Photo by J. Glinka, 1930s, TG

Jakieś rozeznanie co do zewnętrznego wyglądu pawilonów daje natomiast zdjęcie z widokiem dawnej wschodniej oficyny pałacowej wykonane ok. 1910 r.²⁸ Oprócz pocztówek z początku XX w., z nie do końca rzeczywistym widokiem osady fabrycznej, jest to jedyne źródło archiwalne przedstawiające pawilon wschodni przed jego zniszczeniem w 1915 r. Również w Tekach Glinki znajduje się inne zdjęcie, pokazujące widok jednego z pawilonów z okresu międzywojennego, na którym widoczne jest opracowanie otworów okiennych drzwi wejściowych i blend²⁹.

Ze względu na braki w materiale ikonograficznym należy się posilkować również materiałem porównawczym. Choroskie pawilony gościnne utrzymane były w typie pawilonów pałacowo-ogrodowych występujących w architekturze saskiej doby baroku. Są bliskie stylowo tzw. domom kawalerów (Kavaliershaus) w rezydencjach króla Augusta II Mocnego w Großer Garten i Moritzburgu koło Drezna. Podobnie jak w Choroszczy były tam pałacyki myśliwskie otoczone parkiem, w którym urządzano polowania i rozmaite dworskie uroczystości. Ściśle powiązane z otoczeniem piętrowe budynki na planie kwadratu o wertykalnych podziałach i wysokich dachach pełniły funkcje pawilonów ogrodowych przeznaczonych do odpoczynku. Na inspirację architekturą saską zdaje się wskazywać fakt, iż z tego samego okresu co pawilony choroskie pochodzi zachowana oficyna w zespole dworskim w Sosnowicy, wzniesiona przez właściciela dóbr Józefa Sylwestra Sosnowskiego prawdopodobnie w 1753 r.

Z kolei pawilony gościnne w Choroszczy mogły posłużyć za wzór przy budowie tzw. dworu myśliwskiego powstałego w latach sześćdziesiątych-siedem-

8. Moritzburg – Kavaliershaus z 1733 r. autorstwa M.D. Pöppelmann. Fot. J. Tomalska-Więcek, 2019
Moritzburg – Kavaliershaus from 1733 by M. D. Pöppelmann. Photo by J. Tomalska-Więcek, 2019

9. Turośń Kościelna – dwór myśliwski z lat sześćdziesiątych–siedemdziesiątych XVIII w.
Fot. A. Dąbrowska, 2020
Turośń Kościelna – hunting manor from the 1760s–70s. Photo by A. Dąbrowska, 2020

dziesiątych XVIII w. w pobliskiej Turośni Kościelnej, będącej własnością Wiktorjana Jana Zaleskiego. Głównymi cechami wspólnymi tych jednopiętrowych budowli jest plan kwadratu o zbliżonych wymiarach, podobne proporcje kondygnacji oraz przykrycie wysokim mansardowym dachem. Subtelne podziały trójosiowych elewacji osiągnięte zostały poprzez użycie niewielu podobnych stylistycznie oszczędnych w wyrazie form. Być może i ten obiekt był autorstwa tego samego architekta należącego do dworu hetmana Branickiego³⁰.

Pawilony w Choroszczy wzniesiono z cegły na planie kwadratu jako budowle jednopiętrowe, zwieńczone wysokim mansardowym czterospadowym dachem krytym dachówką, z kominem pośrodku. Ze względu na swoje usytuowanie nie otrzymały one fasady – elewacje opracowane zostały w sposób analogiczny, różniły się jedynie liczbą otworów okiennych lub portfenetrów, zastępowanych blendami. Jeśli za jeden z elementów właściwych fasadzie przyjąć istnienie w niej drzwi wejściowych, to najbliższe jej, jednak tylko w aspekcie funkcjonalnym, były elewacje od strony ogrodu.

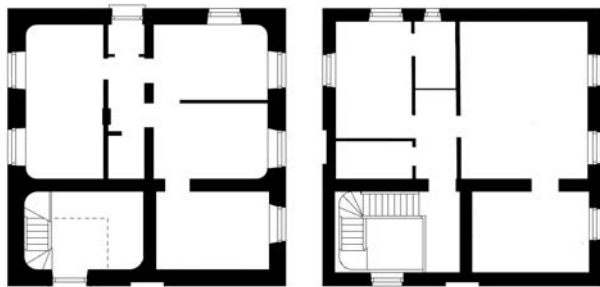
Każda z czterech elewacji podzielona została na trzy osie płaskimi płycinami o zaokrąglonych na górze narożach, a węgly budynku zaakcentowane zostały boniowaniem³¹. Akcent poziomy stanowiły dwa gzymsy: cokołowy w formie uskoku i okapowy o delikatnym profilu. Skromną dekorację uzupełniały blendy, schody przy portfenetrach oraz parapety i drewniane balustrady w oknach balkonowych górnego piętra.

Wejścia do pawilonów znajdowały się od strony północnej³², od strony pałacu, w pomieszczeniach o podrzędnej funkcji, jak skarbczyk, sień, garderoby, okna były niższe³³. Elewacje od strony południowej, wychodzące na zaplecza oficyn, z jed-

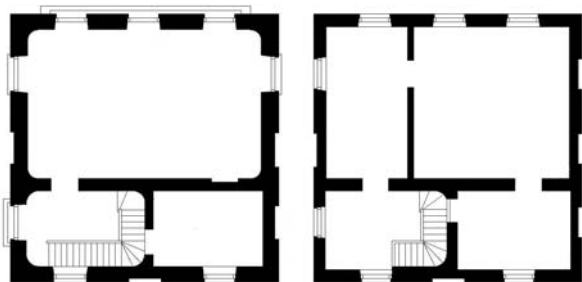
nym wyjątkiem³⁴, były zupełnie pozbawione otworów okiennych. Natomiast w pomieszczeniach reprezentacyjnych okna miały formę portfenetrów – wynikało to zapewne z chęci zapewnienia gościom najbardziej interesującego widoku na ogród³⁵.

Parter i pierwsze piętro każdego pawilonu łączyły dwubiegunowe schody. Rozkład pomieszczeń w pawilonie wschodnim przedstawiał się następująco: na parterze oprócz sieni ze schodami znajdowały się reprezentacyjna sala i skarbczyk, piętro zaś mieściło apartament składający się z przedpokoju, pokoju i garderoby. W pawilonie zachodnim na parterze znajdowały się cztery pomieszczenia: sień ze schodami oraz apartament składający się z przedpokoju, pokoju i garderoby; układ ten został powtórzony na piętrze.

Jak wynika z analizy inwentarza, najbogatszy wystrój miała sala pawilonu wschodniego oraz przedpokoje i pokoje apartamentów gościnnych, których okna wychodziły na ogrody. Na ich wystrój składały się lamperie pokryte rzeźbionymi i złożonymi ornamentami, obicia haftowane lub z tkaniny „tureckiej”, plafony pokryte dekoracją stiukową i malarską, uzupełnione dekoracyjnymi paneau nad drzwiami, wreszcie kominki i piece saskie oraz woskowana dębowa posadzka. W garderobach ściany pokrywały szaro malowane lamperie i obicia z drukowanego płótna, a podłogi ułożone były z tarcic sosnowych, wzbogaconych co najwyżej po środku krzyżem z dębiny. Podłoga sieni wykonana była z marmuru tworzącego wzór w szaro-czerwonej szachownicy, podobną do tej w pałacu. Najmniej dekoracyjnie potraktowano skarbczyk, w którym ściany nie zostały nawet pomalowane.

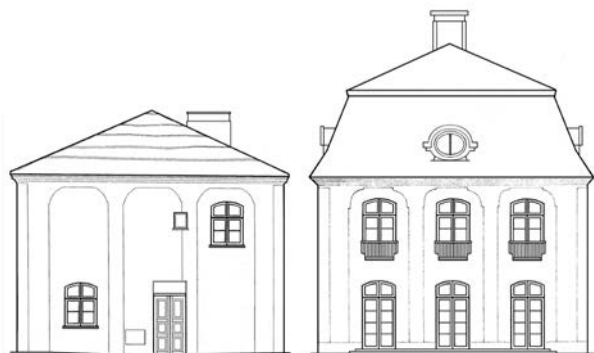
10. Pawilon wschodni – rzuty parteru i piętra. Stan obecny.
Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – plan of the ground floor and upper floor. Present condition, by A. Dąbrowska

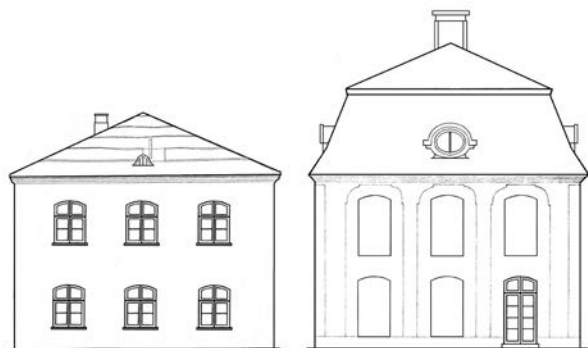
11. Pawilon wschodni – rzuty parteru i piętra. Rekonstrukcja stanu z XVIII w. Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – plan of the ground floor and upper floor. Reconstruction of its 18th century appearance, by A. Dąbrowska

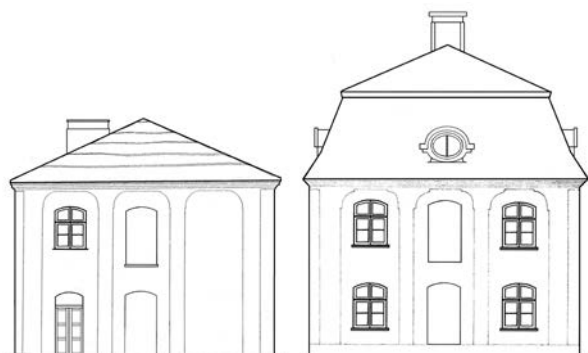
12. Pawilon wschodni – elewacja północna na osi alei lipowych okalających salon ogrodowy. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w. Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – northern façade along the axis of the lime tree avenues surrounding the garden parlour. Present condition and reconstruction of its 18th-century appearance, by A. Dąbrowska

13. Pawilon wschodni – elewacja wschodnia, dawniej wychodząca na ogródek, dziś od strony drogi dojazdowej. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w. Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – eastern façade, which used to overlook the garden, now from the direction of the driveway. Present condition and reconstruction of its 18th century appearance, by A. Dąbrowska

14. Pawilon wschodni – elewacja południowa, współcześnie najbardziej eksponowana, dawniej zasłonięta oficyną gościnną. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w. Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – southern façade, now the most conspicuous, was formerly obscured by the guest annexe. Present condition and reconstruction of its 18th century appearance, by A. Dąbrowska

15. Pawilon wschodni – elewacja zachodnia, od strony pałacu. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w. Oprac. A. Dąbrowska
East Pavilion – western façade, from the palace direction. Present condition i reconstruction of its 18th-century appearance, by A. Dąbrowska

Najistotniejsze dla rekonstrukcji barokowego układu przestrzennego całego założenia pałacowego jest odtworzenie samych brył budynków z charakterystycznym mansardowym dachem krytym czerwoną dachówką i wyposażonym w lukarny. Wobec braku jakichkolwiek przekazów ikonograficznych pokazujących wygląd elewacji przy ich rekonstrukcji można posiłkować się materiałem porównawczym: innymi realizacjami z kręgu mecenatu Jana Klemensa Branickiego oraz stylistycznie bliskimi budowlami wznoszonymi przez Augusta II w okolicach Drezna.

Przywrócenie pawilonom ich pierwotnej funkcji apartamentów gościnnych wykorzystywanych tylko okazjonalnie w okresie letnim nie ma racji bytu. Bardziej celowe jest przystosowanie budynków na cele wystawiennicze oraz obsługi zwiedzających zarówno istniejące Muzeum Wnętrz Pałacowych, jak i planowaną ekspozycję w budynku dawnej stajni. Już w latach siedemdziesiątych XX w. w Pracowni Konserwacji Zabytków w Białymstoku zostały opracowane pierwsze projekty rekonstrukcji i adaptacji pawilonów gościnnych³⁶. Projekty te zakładały odtworzenie wyglądu zewnętrznego budynków, które miały być swoimi lustrzanymi odbiciami. Liczba i rodzaj otworów okiennych oraz usytuowanie drzwi wejściowych uzależnione zostało od programu funkcjonalno-użytkowego. Przewidywał on zlokalizowanie w istniejącym pawilonie sal ekspozycyjnych na parterze i I piętrze, na poddaszu zaś magazynów. W zrekonstruowanym pawilonie na parterze miała mieścić się informacja turystyczna oraz pracownie, piętro i poddasze przeznaczone zostały na pokoje gościnne i magazyny.

Wcześniejsze projekty wymagają korekty z wykorzystaniem obecnego stanu wiedzy³⁷. Liczba otworów okiennych – portfenetrów w pomieszczeniach, reprezentacyjnych i mniejszych okien w pozostałych – odpowiadać powinna opisowi z inwentarza. Przy przygotowywaniu projektów elewacji należy uwzględnić zmiany w układzie przestrzennym: współczesny widok na zespół pałacowy, bez oficyn zasłaniających elewacje południowe pawilonów, które poza jednym portfenetrem pozbawione były otworów okiennych i drzwiowych³⁸.

W związku ze zmianami w układzie komunikacyjnym – przejściu przez jedną z alei parkowych funkcji głównej drogi dojazdowej do pałacu – w stosunku do wcześniejszych projektów wskazana jest zamiana przeznaczenia budynków. Centrum obsługi turystów winno być zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie drogi dojazdowej i przyszłej ekspozycji w budynku dawnej stajni. Zaproponowany układ funkcjonalno-przestrzenny zapewni właściwą obsługę odwiedzających, dodatkowo hierarchizując przestrzeń i nadając jej odpowiednie znaczenie.

Przy odtworzeniu historycznej formy zewnętrznej z czasów Jana Klemensa Branickiego wnętrza wymagają z kolei adaptacji zarówno do całorocznego użytkowania, jak i przystosowania do nowych funkcji użytkowych. W obu budynkach wszystkie ogólnodostępne pomieszczenia winny być przystosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych, mieć odpowiednie strefy manewrowe i bezpośredni dostęp z zewnątrz, bez barier architektonicznych. W wypadku zachowanego pawilonu konieczne jest usunięcie wszelkich negatywnych skutków wcześniejszej przebudowy i zachowanie oryginalnych XVIII-wiecznych ścian przyziemia. Na piętrze również można by odtworzyć historyczny układ pokoi, natomiast w odbudowywanym pawilonie niezbędne jest dokonanie zmian w rozplanowaniu wnętrza, przystosowu-

jąc je do nowego programu funkcjonalno-użytkowego³⁹. Sposób aranżacji i stylistyka pomieszczeń winna być adekwatna do ich nowej funkcji związanej z muzealnictwem, a zarazem możliwa do zaakceptowania przez służby konserwatorskie⁴⁰.

Pawilony gościnne są ważnym elementem kompozycyjnym w zespole pałacowym w Choroszczy, a bez nich osamotniony pałac traci swój reprezentacyjny charakter. Odtworzenie tych budynków jest konieczne nie tyle ze względu na nie same, ile na wartość historyczną i artystyczną całego założenia. Następnym etapem winna być rekonstrukcja reprezentacyjnego dziedzińca flankowanego oficynami oraz rewitalizacja salonu ogrodowego oraz parku w celu przywróceniem całemu zespołowi pałacowo-parkowemu charakteru dawnej osiemnastowiecznej rezydencji magnackiej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zespół Archiwum Roskie, sygn. 122, Inwentarz dóbr wszystkich (...) po śmierci (...) Jana Klemensa (...) Branickiego (...) w roku tysięcznym siedemsetnym siedemdziesiątym drugim spisany.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zespół Archiwum Roskie sygn. 763, Inwentarz pałacu choroskiego pisany d[nia] 2 Augusti 1757 Anno.
- Berg C., *Geschichte der Familie Moes*, Düsseldorf 1911.
- Bibliothèque nationale de France, sygn. P. 198229, *Plan de Horoska. Meson de Plesance appartenent au Comte Braniski Grand Général de la Courone*.
- Borawski W., Heyman M., *Budowa Wojewódzkiego Białostockiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszczy*, Warszawa-Choroszcz 1930.
- Muzeum Podlaskie w Białymstoku, J. Majdecki, *Pawilon prawy inwentaryzacja*, Warszawa 1966.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, t. 256, fot. 13, 16.
- Samodzielny Publiczny Psychiatryczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Choroszczy, Orzeczenie szacunkowe z dn. 12 VII 1929 r. towarzyszące aktowi notarialnemu zakupu ziemi.

Opracowania

- Baran D., Kazimierzczak R., Kola A., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszczy k. Białegostoku*, Toruń 2001, maszynopis w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- Dąbrowska A., „Plan de Horoska” a „Inwentarz dóbr” – porównanie dwóch XVIII-wiecznych źródeł do założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, z. 14.
- Dąbrowska A., *Założenie pałacowo-parkowe w Choroszczy. Od „domku wiejskiego” magnata do rezydencji fabrykanta*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1999, r. 31.
- Glinka J., *Choroszcz – letnia rezydencja hetmańska w XVIII stuleciu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, nr 2.

- Grygiel T., *Turośń Kościelna, woj. białostockie. Dwór myśliwski*, Białystok 1981, maszynopis w posiadaniu Oddziału Terenowego NID w Białymstoku.
- Kowecka E., *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991.
- Móźdżyński G., *Badania architektoniczne pawilonu wschodniego w zespole pałacowym dawnej letniej rezydencji Branickich w Choroszczy*, Białystok 2016, dokumentacja w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- Nieciecki J., *Rewaloryzacja pałacu Branickich w Białymstoku. Uwagi dotyczące dalszych prac*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2017, z. 23.
- Orłowska E., *Wyniki badań zapraw z polichromią z pawilonu w Choroszczy*, Toruń 2015, dokumentacja w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Rostworowski E., *Francja, Polska i podlaski Wersal [w:] Polska czasów saskich*, red. M. Wrzoska, Białystok 1986.
- Żyłko E., *Choroszcz, województwo białostockie. Zespół pałacowo-parkowy. Dokumentacja historyczna*, Warszawa 1962, maszynopis w WUOZ w Białymstoku.

PRZYPISY

- ¹ Decyzja PWKZ z dnia 25 lipca 2019 r., nr rejestru A-622.
- ² Decyzją WKZ w Białymstoku nr kult. V-2b-9-47-56 i V-2b-48-56.
- ³ Szerzej na temat historii założenia w: A. Dąbrowska, *Założenie pałacowo-parkowe w Choroszczy. Od „domku wiejskiego” magnata do rezydencji fabrykanta*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1999, r. 31, s. 117–137.
- ⁴ Tak nazwał rezydencję Branickiego dyplomata francuski Pierre Hennin; E. Rostworowski, *Francja, Polska i podlaski Wersal [w:] Polska czasów saskich*, red. M. Wrzoska, Białystok 1986, s. 31.
- ⁵ Rozbiórka pałacu trwała niespełna dwa tygodnie, od 5 do 15 października 1757 r., przed zimą położono fundamenty, a już w 1759 r. do nowego budynku przeniesiono część starego wyposażenia wewnątrz.
- ⁶ Inwentarz sporządzony 2 sierpnia 1757 r., jeszcze przed rozbiórką pierwszego pałacu, podaje m.in., że już w tym roku w pawilonie zachodnim ulokowany został apartament Branickiego; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 159.
- ⁷ Inwentarz dóbr wszystkich (...) po śmierci (...) Jana Klemensa (...) Branickiego (...) w roku tysięcznym siedemsetnym siedemdziesiątym drugim spisany, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, sygn. 122, s. 239–244.
- ⁸ Z porównania inwentarzy z 1757 i 1772 r. wynika, że układ funkcjonalny wewnątrz obydwu budynków nie zmienił się.
- ⁹ Zgodnie z warunkami dożywocia Izabela Branicka miała obowiązek utrzymywania w niezmienionym stanie obiektów będących schedą po Janie Klemensie Branickim; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 91.
- ¹⁰ C. vom Berg, *Geschichte der Familie Moes*, Düsseldorf, 1911, s. 85.
- ¹¹ Między innymi zamurowano dolne części portfenetrów oraz zlikwidowano boniowanie narożników budynków; J. Glinka, *Choroszcz – letnia rezydencja hetmańska w XVIII stuleciu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, nr 2, s. 195.
- ¹² W. Borawski, M. Heyman, *Budowa Wojewódzkiego Białostockiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszczy*, Warszawa–Choroszcz 1930, s. 5–6.
- ¹³ Orzeczenie szacunkowe z dn. 12 VII 1929 r. towarzyszące aktowi notarialnemu zakupu ziemi, archiwum Samodzielnego Publicznego Psychiatrycznego Zakładu Opieki Zdrowotnej w Choroszczy, poz. 54–56.
- ¹⁴ J. Glinka, *Choroszcz...*, s. 194.

- ¹⁵ Inwentaryzacja z 1966 r. pozwoliła ustalić zakres ostatnich zmian w budynku, związanych z likwidacją pieców i z doprowadzeniem centralnego ogrzewania; J. Majdecki, *Pawilon prawy – inwentaryzacja*, Warszawa 1966, dokumentacja w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- ¹⁶ W skład nieruchomości wchodzi działki 101/1, 101/2, 101/4 i 101/14 o łącznej powierzchni 58 ha. Teren ten w całości objęty jest ścisłą ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków.
- ¹⁷ Wymiary zewnętrzne budynku to 10,3 m × 10,3 m, powierzchnia użytkowa 218 m², kubatura 856 m³.
- ¹⁸ Wykazało to zarówno wykonanie kilkudziesięciu odkrywek muru, jak i badania składu tynków, spoiwa i farb w pobranej próbce; G. Mózdzynski, *Badania architektoniczne pawilonu wschodniego w zespole pałacowym dawnej letniej rezydencji Branickich w Choroszczy*, Białystok 2016, s. 13–14; E. Orłowska, *Wyniki badań zapraw z polichromią z pawilonu w Choroszczy*, Toruń 2015, s. 9, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- ¹⁹ Ściany budynków nie pokrywają się z orientacją stron świata, w opracowaniu przyjęto w uproszczeniu: elewacja północna od strony salonu ogrodowego na osi alei lipowych, elewacja południowa wychodząca na zaplecze dawnych oficyn po obu stronach dziedzińca.
- ²⁰ Choć w niektórych próbkach znaleziono warstwy wcześniejsze leżące na podbiałach, to otrzymane wyniki nie dały odpowiedzi co do określenia pierwotnej kolorystyki elewacji oraz wnętrza parteru; E. Orłowska, *Wyniki badań...*, s. 3–5.
- ²¹ D. Baran, R. Kazimierzczak, A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszczy k. Białegostoku*, Toruń 2001, s. 3–5, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- ²² Elżbieta Kowicka w swojej znakomitej publikacji *Dwór „najrządzniejszego w Polsce magnata”* zamieściła reprodukcję zaginionego rysunku ze Zbiorów Królewskich Stanisława Augusta jako widok elewacji frontowej i plany parteru i piętra pawilonu w Choroszczy, z zaznaczeniem, że plany nie pasują do opisu zawartego w inwentarzu. W rzeczywistości jest to jednak rysunek przedstawiający Pałac Góscinny w Białymstoku; E. Kowicka, *Dwór „najrządzniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991, s. 37, 79.
- ²³ Przez dwór J.K. Branickiego przewinęło się wielu wybitnych architektów, którzy jednocześnie byli jego podwładnymi i których awans w dużej mierze zależał od ich osiągnięć budowlanych.
- ²⁴ Wiadomo, że samą budowę kierował Józef Sękowski, w pracach wykończeniowych brali udział rzemieślnicy białostoccy: stolarz Szulc, ślusarz Szymon, snycerze Józef i Wojciech, autorem zaś dekoracji malarskiej był Antoni Herliczka; E. Żyłko, *Choroszcz, województwo białostockie. Zespół pałacowo-parkowy. Dokumentacja historyczna*, Warszawa 1962, s. 10–11, maszynopis w WUOZ w Białymstoku.
- ²⁵ Określenie używane w stosunku do pawilonów jako „od łąk” i „od lasu” pocymano za pomyłkę autora inwentarza i we wcześniejszych opracowaniach budynki były odwrotnie lokalizowane, a to z kolei miało wpływ na błędne rozpoznanie ich podziałów wewnętrznych. E. Żyłko, *Choroszcz...*, s. 30–33.
- ²⁶ *Plan de Horoska. Meson de Plesance appartenent au Comte Branicki Grand Général de la Couronne* [Plan Choroszczy. Dom letni należący do hrabiego Branickiego, hetmana Wielkiego Koronnego] Sygnowany: *Par Le Cap.e Ricaud.*, Bibliothèque nationale de France, sygn. P. 198229. P. Wątroba, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a* odnalezionych w Bibliothèque Nationale de France, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4, s. 273. Ten sam schemat usytuowania wszystkich siedmiu budynków wchodzących w skład zespołu pałacowego został powtórzony w pochodzącym z 1827 r. planie przedstawiającym układ wodny i drożny Choroszczy.
- ²⁷ Rysunek ten, choć wykonany został w czasach, gdy pawilony już istniały, to nie zostały one uwzględnione w legendzie; A. Dąbrowska, *Plan de Horoska a Inwentarz dóbr – porównanie dwóch XVIII-wiecznych źródeł do założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, z. 14, s. 36–37.
- ²⁸ Oficyna wschodnia i pawilon, widok od strony dziedzińca, fot. Deresz, 1910, TG 256, fot. 13. Prawdopodobnie zdjęcie to nie było jeszcze znane Janowi Glince w monecie publikacji artykułu poświęconego chorskiej rezydencji. W jego rekonstrukcji pawilon ma dach namiotowy; J. Glinka, *Choroszcz...*, s. 181.
- ²⁹ Widoczny na zdjęciu budynek określono jako pawilon zachodni, jednak żadne ze źródeł ikonograficznych nie umiejscowia za nim budynku gospodarczego. Być może zdjęcie wykonano z odwróconego negatywu i w rzeczywistości dokumentuje ono stan pawilonu wschodniego, T.G.256, fot. 16.
- ³⁰ T. Grygiel, *Turość Kościelna, woj. białostockie. Dwór myśliwski*, Białystok 1981, maszynopis w Archiwum Oddziału Terenowego NID w Białymstoku, s. 38–40.
- ³¹ Analogicznie jak narożniki pałacu i obu oficyn.

- ³² Na osi skrajnej od kanału, na przeciwstawnej osi skrajnej znajdował się portfenetr, na piętrze dwa portfenetry na osiach skrajnych.
- ³³ Każda z dwóch kondygnacji miała po dwa okna na osiach skrajnych.
- ³⁴ Portfenetr na parterze w sali w pawilonie wschodnim.
- ³⁵ Różnice między elewacjami dotyczące układu otworów przedstawiają się następująco: pawilon wschodni, elewacja wschodnia – po trzy portfenetry w każdej kondygnacji; pawilon zachodni, elewacja zachodnia – na każdej kondygnacji po dwa portfenetry na osiach skrajnych.
- ³⁶ W dokumentacji projektowej używano wymiennie określeń pawilony i oficyny; dokumentacja projektowa w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- ³⁷ Przed wykonaniem nowych projektów wskazane byłoby przeprowadzenie dodatkowych badań archeologicznych przy pawilonie wschodnim, które pozwolą ustalić dawną topografię terenu, pierwotny poziom gruntu i być może dadzą odpowiedź co do formy schodów tarasowych oraz zagospodarowania otoczenia pawilonu (ścieżki, podwórzec).
- ³⁸ Rozwiązaniem byłoby zastosowanie iluzjonistycznych malowideł udających otwory okienne, co jest powszechną praktyką przy odnawianiu barokowych elewacji, J. Nieciecki, *Rewaloryzacja pałacu Branickich w Białymstoku. Uwagi dotyczące dalszych prac*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2017, z. 23, s. 159.
- ³⁹ W wypadku decyzji o przystosowaniu pawilonu do potrzeb wystawienniczych należałoby zrezygnować z niektórych podziałów wewnętrznych, co jest dopuszczalne w wypadku rekonstruowanych obiektów.
- ⁴⁰ Szczególny nacisk należy położyć na kompatybilność starych i nowych materiałów, a także zastosowanie bezpiecznych metod prowadzenia prac montażowych z zastosowaniem suchych tynków czy rusztów montażowych do ukrycia wszelkich instalacji. Natomiast aranżacja wnętrz w nawiązaniu do stylistyki rokokowej ze względu na współczesną funkcję użytkową nie wydaje się konieczna.

GUEST PAVILIONS AT THE PALACE COMPLEX IN CHOROSZCZ. HISTORY, CURRENT CONDITION AND PLANS FOR THE FUTURE

The summer residence of great nobleman Jan Klemens Branicki (1689–1771) in Choroszcz complemented his main estate in Białystok. The palace and its associated buildings were incorporated into a park in the French garden style which was *en vogue* at the time. The estate consisted of a small palace erected on an island, preceded by a courtyard flanked by side pavilions and outbuildings. Only a few components of this Baroque complex have survived up to our times, among them the former East Guest Pavilion that became a Podlaskie Province listed building in 2019.

The guest pavilions were an important part of the composition of the Choroszcz palace complex. Without them, the palace would be deprived of its representative nature. For that reason, the restoration of the existing East Pavilion and the reconstruction of the second one, symmetrically flanking the palace on the west side, are vital; not just for them but for the sake of the historical and artistic value of the entire estate. The decision made in the 1960s to restore the palace to what it was in the 18th century tends to favour this choice: any subsequent restoration projects should automatically follow that period in the palace's history.